

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XVIII-ik évf. Január, Február. 1883. 1-ső füzet.

JAHVEH.

(Bibliai tanulmány.)

Sok idő és annál több komoly tanulmány kívántatik még arra, hogy a keresztény vallás forrásai kellően kiaknázva és élvezhetően megtisztítva legyenek. De már most is oly vivmányai vannak a tudósok odaadó fáradozásának, hogy csak a múlt százbeliekkel összehasonlítva, mi szerencséseeknek érezhetjük magunkat a siker fölött. A keleti nyelvek tanulmányozása, a Keleten tett utazások egészen új világot derítettek a bibliának ó-szövetségi részére, közelebb vezettek annak szelleméhez s élővé tették előttünk eddig csak mesés vagy csodás alakjait.

A világosság azonban csak kevesek szeméig jutott el, és nagyon sok idő van hátra még addig, a mikor mindenki olyannak fogja látni az igazságot, a milyen. Copernicus híres felfedezését a föld és nap viszonyáról már háromszáz esztendő érleli, s mégis hányan vannak, a kik nem értik, s azért inkább hiszik, a mit látnak mindennap. A conservativismus sehol sem olyan erős, mint a vallásos fogalmak mezején. Bizonyítékul elégséges lesz csupán az istenfogalomra hivatkoznom. Kétezer éve már, hogy Jézus megtanította, hogy az Isten, a ki szeret minket, a kinek minden cselekedete szeretet, a mi jó Atyánk, és mégis köznépünknek erősen nagy része a harag és boszúállás ős zsidó fogalmát táplálja róla. Ő ma is ott lakik a fellegek között és villámaival sújt s kénköves esőjével mindentől fogva elpusztíthat, mint elpusztítá Sodomát és Gomorát.

Ez a körülmény és az a vágy, melyet a népek és nemzetek ősi fogalmainak kikutatása iránt tudósaink mindig tanusítottak, magyarázza meg azt, hogy nincsen egyetlen szó is az ó-szövetségi iratokban, a melynek nagyobb fontosságot tulajdonítottak volna, mint a „Jehovah“ névnek, s a mely éppen ezért több vitára adott volna alkalmat, mint ez. Az e névbe vetett bizalom és hit volt szövétneke és védpaizsa a héber nemzetnek sok százon keresztül. Ez vala a név, mely által meg kellett tartatniok. Ez vala a név, mely csatáikban bátorította és a békében az erény után megtartotta. E név szentebb és nélkülözhetlenebb lett a nemzetnek, mint maga az ígretföde.

E név eredetének és az ahhoz kötött fogalom fejlődésének vizsgálása leendő tanulmányunk tárgya.

I. A Jahveh név eredete.

Mint hogy minden nyelvben az eredeti szavak rendszeren a jelzett dolog, tárgy, vagy tünemény szerepének, minőségének és előállításának a kifejezései, leghelyesebb legelőször azoknak származásával ismerkedni meg.

A héber, valamint a rokon kaldi, syr és arab nyelveknek az a különös sajáttságok volt, hogy a hangzó jegyeket nem használták. Kivétel alá estek néha a hosszú ó és ú, é és í hangzók, de ezek is tulajdonképpen csak mássalhangzó jegyekkel voltak jelezve, u. m. az ó és ú a v-vel (ו), az é és í j-vel (י). Még a vég a, e vagy o jelzésére használták a h (ה) betüt. E gyakorlat mind lehetséges volt addig, a míg a nyelv élő nyelv volt, s használata nem is lehet feltűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a hosszadalmas kézírás megkönnyítéseért még korunkban és saját nyelvünkben is gyakran fordulnak elő ilyen rövidítések: In., Is., Kr. Kr. e., K. ai. stb. De mihelyt a nyelv nem hangzott többé a nép ajakán, mihelyt a synagógában mást lehetett használni és a biblia más nyelven is olvasható volt, a dolog egészen megváltozott. Ekkor már nemcsak az ugyanazon betűkből álló, de egészen különböző jelentésű szavakat nem tudták felismerni, hanem még az egyszerű alakúakat sem.

Ennek volt a következménye, hogy „Moses a pontozó (Hannakdan), hogy tanítványainak az írás olvasását megkönnyítse, a mássalhangzók mellé hangzókat is irt. E hangzók a 6-ik százban lettek teljesen megállapítva s eredetük után babyloniaknak neveztetek. — Ugyanekkor a palestinai, de főleg e tiberiaszi tudósok is készítettek jegyeket, melyek azoknál jobbak és tisztábbak voltak, miért általánosán elfogadtattak. Ez utóbbi a palestinai pontozás.¹⁾ Érdekes tudni, hogy a babyloni jegyeket rendszeren a betük fölébe, a palestinaiakat pedig a betük alá irták, kivéve az ó-t (ו), mely felül irtott.

Ezek után feltehetjük már azt a kérdést, hogy a Jehovah név hangzói hogy állottak és helyesek-e? Hogy e kérdésekre lehetőleg határozott feleletet adhassunk, tudnunk kell, hogy a Jehovah név a hébereknél a legnagyobb mértékben szentnek tartatott. E név volt a szövetség jele Isten és az ő népe között, s mint ilyent a legnagyobb tiszteletben kellett tartani, minek következtében ezt pogány-

¹⁾ Kalish Hebrew Grammar Part. II. 63 l.

nak ajakára venni teljességgel nem volt szabad, sőt maguk a szövetség emberei sem használhatták. Egy évben csak egyszer a szentek szentében s ekkor is a főpap által volt kiejthető. Hogy lehetett volna e név eme sérthetlenségét legbiztosabban fentartani? Ugy, ha olvasás alkalmával mindig egy más szót, Adonai (אֲדֹנָי), olvastak helyette, irás alkalmával pedig ugyanannak hangzóival látták el. Ez eljárás következtében állott elő a אֲדֹנָי alak.²⁾ Ez állítás bizonyítására elégséges felhoznunk a biblia görög fordítóinak ama gyakorlatát, mely szerint אֲדֹנָי-t mindig Κύριος-sal fordítják, a mi szóról-szóra az Adonainak felel meg és soha sem lehet a tulajdonnév Jehovah fordítása. A görög fordítás útján csúszott be a magyar fordításba is az Ur szó, a mely míg egyfelől értelem zavaró, másfelől egészen hamis fogalmat nyújt a héberek istenéről. Ezekből önként következik kérdésünk második felére is a felelet, hogy a szó hangzói nem helyesek, mert nem ezek voltak az eredetiek.

A névből tisztán csak e négy betű JHVH (honnan tetragrammaton a neve) áll előttünk és a hozzá járuló hangzókat fel kell keresnünk.

Móz. II. 6. 2, 3. v. ezt olvassuk: Isten (Elohim) megszólítá Mózeszt és monda neki: én vagyok JHVH. Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak, mint El-Saddai jelentettem meg magamat, de JHVH nevemet nem jelentettem meg nekik.“ Ez idézetből annyi kivehető, hogy JHVH név meglehetősen korán jött használatba, s minthogy némely nevek a régebbi időkben egyenesen az igének jövő alakjából származtattak az igealak ismertető betűjének a ' -nak megtartásával mint pld. יִצְחָק (jiczchák — ő nevet, Izsák) יוֹסֵף (jó-széf = ő ad, József) יִפְתָּח (jiftach = ő nyit, Jephthé), melyeknek gyökei צַחַק, יֹסֵף, פֶּתַח, önként köve tkezik, hogy a יְהוָה névben is a ' előrag és הֵה vagy הוּה a törzs.

E mássalhangzók alá a és e hangzók jőnek, mely szerint a szó lesz אֲהוּה (olv. Jahve). Az első ה alá ך irandó amaz általános szabály következtében, mely szerint e szó közepében a zárt szótag utolsó mássalhangzója rendesen svával látandó el. Kétséget nem szenved, hogy e következtetésnek több része jöhetne kifogás alá, kivált ily rövid tárgyalás után, de mivel a grammatikai vitatkozások igen

²⁾ A ki e két szó hangzó jegyeit összehasonlíja, bizonyos szembetünő eltéréseket vesz észre, t. i. a ' betű alatt ך összetett svá helyett ך egyszerű svá-t. Ennek magyarázata az, hogy míg az ך torokhang, nem hangoztatható betű s így a lehetőleg erős hangzót igényel, addig ך kiejthető, s így az egyszerű ך is állhat alatta. Végül a ך helyett ך áll ugyan, de ez a grammatikusok összhangzó véleménye szerint azzal kicserélhető, minthogy gyakran ki is cseréltetik.

nagyon igénybe vehetnék az olvasó türelmét és a rendelkezésünkre bocsátott tért, kénytelenek vagyunk megelégedni azzal a megjegyzéssel, hogy ehhez hasonlólag származott szó sok fordul elő még, főleg a későbbi zsoltárokbán.³⁾

Ezzel azonban a szó minden része nincsen kimerítve, mert a mi legfőbb: eredetét és jelentését még nem ismerjük. Tyler Tamás a „Modern Review“ múlt évi folyamában azt az érdekes feltevést igyekszik bebizonyítani, hogy a Jahveh szó indiai eredetű és Dyaustól származik, mert nézete szerint a Moz. IV. 1. 26. „ekkor kezdett a Jahveh név által neveztetni,“ csak philologiai szempontból sem fogadható el. Többé már nem lihető az a naiv feltevés, hogy a paradicsomban héberül beszéltek volna, és a Moz. II. 3r. 14. „És mondá Isten Mózesnek אֱלֹהֵי אֱשֶׁר אֲדַבְּרָה; és mondá, így szól az Israel fiainak אֱלֹהֵיךָ (Ehejeh) küldött hozzátok“, hires tételre nézve már csaknem általában megállapodtak abban, hogy ez inkább a név elfogadására mint származásának és jelentésének megmagyarázására vonatkozik.

Tyler elfogadja Müller G. J.-nek azt az ajánlatát, hogy Jahveh Jov-issal kötlessék össze, hanem ő különös súlyt Jahveh-nek a hindu Vedákban előforduló Dyaussal való összeköttetésére óhajt fektetni. Ha figyelembe vesszük — így ír Tyler — hogy mennyi jelentékeny név származott Dyaustól u. m. Jupiter, Dispiter, Jovis, Zeus, Dios és Zeu, felkell tennünk, hogy volt idő a mikor Diausnak az aryak nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint mekkora a Vedákban van tulajdonitva. Valamint ez egy gyökből származott szavak között meglehetősen nagy eltérés van, éppen úgy lehetséges, hogy Dyausból is Jahweh, Jahveh, Jah, Yahu, és Jo állottak légyen elő. A mi az **us** rag kiesését illeti, arra nézve a Mózes, Esaias stb. nevek végzetének előállítására egy megfordított processus által, elég bizonyíték. Tényleg minden nyelvnek megvan az a természete, hogy az idegen nyelvekből átvett szavakat saját izléséhez idomítja. De ha mindezeket megengedjük is, még fenn marad az a kérdés, hogy miképpen juthatott e név a polytheista aryaktól a monotheista semitákhoz? Ma már a kérdésre valóban nem nehéz kielégítő feleletet adni, mivel az

³⁾ A szó származásának részletesebb tárgyalására utaljuk olvasóinkat Ewald „History of Israel“ című művének „Appendix“-éhez, hol Russel Martineau a legkimerítőbben tárgyalja a szó származását. L. továbbá Smith „Dictionary of the Bible“ Magyarban a Ballagi „Mózes öt könyvében“ van említés téve róla, de ezen kívül érdemleges tárgyalását nem ismerjük, Pollák Kaim 1881-ben megjelent héber-magyar szótárában nem tett említést róla, miáltal e szótár hiányai egygyel szaporodnak.

újabbkori keleti felfedezések kiderítették, hogy nem áll az, hogy a régi héberek vallása a tiszta monotheismus lett volna. Sőt Tyler azt állítja, hogy a hébereknél még csak monotheismusra való hajlandóság sem mutatkozott az ősidőkben, ha csak nem monotheismusra való hajlandóság a görögökhöz hasonló amaz eljárás, melyszerint Zeus a legfőbb istennek állíttatik. Hogy az Ábrahám elődeinek csakugyan több istene lehetett, abban a babyloni bizonyítékok összhangzólag megegyeznek, mert Josue 24 r. 2. szavaival azt állítják: „és mondá Josue az egész népnek: így szól az Israel Jahveh Istene: a vizen túl laktak a ti atyáitok régen, mint Tharé az Ábrahám atyja és a Nákhor atyja: és szolgáltak idegen isteneknek.“

Legérdekesebb Tylernek a hozzátétele arra nézve, hogy a Dyaus név, hogy juthatott a héberekhez. A héberek a folyó másik partján vagyis Mózes első könyve szerint a Káldok Ur nevű városában laktak. A folyó kétségen kívül az Euphrates, e hely pedig a Rawlinson Henrik és Mughier megegyező véleménye szerint nem messze feküdt a Persa öböltől. Minthogy pedig az Indushoz és a Ríg Veda hazájához tengeren és vizen egyaránt könnyen ellehetett jutni, nem valószínűtlen, hogy e fogalom is onnan került a héberekhez. Ha e feltevést elfogadjuk, akkor meglesz magyarázva a seregek Jahvehje (Jahveh Czevaoth) nehéz kifejezés is, mert így Jahveh mint Dyaus, a fényes égbolt istene lesz, kinek seregei a csillagok és más égi testek. Tyler érezvén hozzátételeinek gyenge oldalait még azt is megjegyzi, hogy nem kell szem elől téveszteni, hogy Dyaus alatt az aryak az emberiség nagy atyját értették.

Nem volt feltűnő előttem, hogy a Tyler hypothesisét nem hagyták szó nélkül. Sayce tanár a hypothesis egészen elveti, mivel a latin rokonnyelve a sanskrit, a latinban pedig rendes törvény, hogy a dy-ből j legyen, de ha ez itt lehetséges nem következik, hogy a héber vagy más sémi nyelvekben is lehetséges lenne. De továbbá Jahveh nem volt az égboltozat istene, hanem mint a többi Baalok napisten, kiben a nappal fényes világító teste tükröződött vissza.. Sayce megengedi, hogy India és Babylonia között a Kr. e. 9-ik százban volt kereskedelmi összeköttetés, de azt kétségbevonja, hogy az előtt ezer esztendővel is lehetett volna. Ha megengednők is, hogy ez összeköttetés a két ország között meg volt, akkor is, valószínűtlennek látszanék, hogy e fogalmat éppen a héberek kis vándorcsapatja sajátította el és nem állandó települtek.

Delitzsch tanár ackadiai eredetet tulajdonít a névnek, de a kiserletet Tiele és mások megczáfolták ⁴⁾ Abban azonban a felhozott

⁴⁾ Theologisch Tijdschrift 16-de jahrgang 2-de stuk march.

írók megegyeznek, hogy a Jahveh vagyis Jahu név nem sémi eredetű, de mivel maga Sayce is csak mint hypothesis állíthatja fel, hogy hitteus eredetű, a mint hogy Dávidnak egy hitteus vezére Uriah nevében szerepel, leghelyesebbnek tartja, hogy a Smith Robertson tanár ajánlata fogadtassék el. És ez kétségkívül ez alkalommal a leghelyesebb is, a mint mindjárt meglátjuk, mert abban igaza van Tylernek, hogy a héberek, kik a hitteusokkal oly ellenséges lábon állottak mindég, el nem fogadhatták isteneik közül egyiket sem, mivel ezek mindig botrány voltak szemek előtt.

A jeles tanár Smith szerint leghelyesebb a nevet héber eredetűnek venni, a minthogy régebben is vették. A Moz. II. könyve idézett III. 14. versét véve fel a Lxx versio után ἐγώ εἰμι ὁ ὢν... ὁ ὢν ἀπέστραλέ με sokan Istennek absolut létet tulajdonítanak, míg ellenben a palestinai traditio az Isten örökkévalóságát és változhatlanóságát érti alatta. Az elsőt Smith nem fogadja el nyelvészeti szempontból sem, mivel a héber ige nem jelent metaphysikai valóságot és יהיה imperfectumi alak nem jelenti „én vagyok“ (ἐγώ εἰμι) hanem „én leszek (valami).“ A palestinai magyarázók az ígét nem elvont metaphysikai értelemben vették, hanem a lét (Dasein) egyszerűbb és valódibb értelmében, minek következtében a mondatot így értelmezték: én lenni fogok (az én lételem meg lesz) én nem fogok megszűnni. És így az egész tételt így kell venni: [az én nevem] Én lenni fogok (az az) Én, a ki, lenni fogok. E felfogás mellett bizonyít A. ben Ezra is ki az יהיה אשר יהיה magyarázatának tartja. Wright A. W. és Wellhausenszintén elfogadják a szavaknak eme megoldását, de ha eszünkbe jut, hogy e felfogás mily korai idők embereinek van tulajdonítva, mégis tartózkodnunk kell végleges elfogadásától. És valóban יהיה nem is annyira azt jelenti, hogy: „én létezem“ vagy „létezni fogok“ mint azt, hogy „én lenni fogok“ mely állítás magában hiányos lévén, kiegészítést nyera magyarázó יהיה אשר יהיה szavak hozzátoldásával, és lesz az egész: „Én lenni fogok a mi lenni fogok“. Tagadhatatlan, hogy e meghatározás nagyon tág és általános, de a cél éppen ez is akart lenni. Isten nem akarja magának tartani fenn a jogot arra, hogy elhatározza, hogy ő mi lesz, hanem azt jelenti, hogy ő az lesz népéhez a mi lenni akar, a mit jónak lát, hogy legyen. Jahveh a népnek mindene akar lenni, és e fogalmat egyetlen szóval kifejezni lehetetlen. Elég a népnek annyit tudni, hogy ő lesz az. „Én azt mivelem, hogy az én dicsőségem a te orczád előtt menjen el, és előtted nyilván kiáltom a Jahveh nevét. És könyörülök a kin könyörülök, s kegyelmes leszek a kinek kegyelmes leszek,“ (Moz. II. 23 r. 19.) vagyis Jahveh kegyes lesz azokhoz, a kikhez kegyes.

II. Jahveh személye.

„Mert szeretetet (szivesség חסד) kívánok tőled és nem áldozatot, s az Isten ismeretét inkább, mint az égőáldozatot.“ Hóseas próféta eme szavai oly magas fogalmat, oly fenkölt szellemiséget tulajdonítanak Jahvehnek, a melyet ő testamentumi irótól éppen nem szoktunk várni. Izrael szellemdús prófétáinak e szavait éppen úgy nem értette meg a nép nagy része, mint a hogy nem értették meg azóta sok ezer mély érzelmű és éles látású prófétáét. A prófétai szózat kiáltó szó maradt a pusztában. Jahvehnek a temploma leromboltott, népe fogságra hurczoltatott és minden a mi magasztos és szent vala, megsemmisült. De egy oly nép életét, melynek hazája földjén Istennek szentelt oltárai valának, végkép előlni nem lehetett. A multat megbűnhögte, szolgálásra jutott, a próféták által hirdetett szellemi lény is eltűnt tán fogalma köréből, de jelképei s nagy alakja iránti hódolat ingathatatlanul megmaradt és a mint csendesült el a proféták és látnokok élő szavának visszhangja, úgy kezdették megerősíteni azt a szervezetet, a melynek feladata vala Jahvehnek fényesnél-fényesebb szolgálatot nyújtani. Így alakul meg a nagy prófétaág eltűntével a hatalmas papi osztály, mely a törvények magyarázatát és törvények kibővítését tűzvén czélul, a Mózesről elnevezett törvényeket tette a tisztelet legfőbb tárgyává. Ebben rejlik magyarázata annak, hogy a törvények (vagyis a Mózes öt könyve) legelsőnek és legfőbbnek tartatnak s csak ezután következik a biblia többi része. Hogy Mózesnek volt-e valami része e törvények szerzésében arról a jelen alkalommal nem czélunk szólani, annyi bizonyos, hogy a törvények összeállítói koruk általános szokása szerint jónak látták az ő neve alá vonni be a törvényeket. E törvényeket áttekintve, kivéve az ötödik könyvet, sehol sem találjuk nyomát annak a fogalomnak a melyet a Hoseásból idézett tétel előnkbe tár. Hoseas, Izraelt és Jahveht a szeretet és ebből folyó köteleességek kötelékei által képzei összefűzötteknek. Izrael a Jahveh gyermeke, kit ő Egyiptomból hívott ki. ⁵⁾

Ha ez így van és ha áll, a minthogy csakugyan Amos, Esaias Jeremias és Ezekiel profetiáiból elég világos, akkor méltán feltehetjük azt, hogy a Jahvehről való fogalom nem mindig volt egy és ugyanaz a hébereknél s hogy az nem lehetett az elvont istenfogalom, a mint a Moz. II. r. többször idézett helye szerint lenni

⁵⁾ V. ö. Smith The Prophets of Israel Lect. IV. és P. H. Wicksteed cikket a Modern Review 1883. januáriusi számában.

kellene, akkor náluk is éppen úgy meg volt az istenség eszméjének története, mint bármely más népnél.

A héber nép életének történetéből, csupán az Egyiptomban tartzkodásra vonatkozó dolgoknak van hiteles alapjuk. De itt még a nemzeti vagy társadalmi szervezkedésnek semmi nyoma nem volt. Nemcsak, hanem midőn az idegenek alól kellett megszabadulniok, akkor is Mózes csupán az atyáik istenére, Jahvehre hivatkozással tudta őket összműködésre bírni. Hogy a Javheh név mily tiszteletben állott előttük, azt nekünk tudnunk nem lehet; de hogy a hébereknek is mint minden nomad életet folytató népnek több volt a babonája, mint vallása, azt igenis el lehet hinnünk. A csaknem napon-ta váltakozó helyek, azoknak jelenségei, s főleg az éj a maga rémeivel és olykori magasztos tüneményeivel, oly élénk hatást szoktak tenni az ily népekre, hogy rendszeren előbb lesznek a hold, mint a nap imádóivá. A héberekre nézve áll az, hogy voltak bizonyos házi bálványaik (teraphim), melyeket azután is sok ideig buzgón megőriztek. A Jahveh név pedig teljességgel nem a felsőbb szellemi lényt tüntette fel előttük, hanem azt a ki elég erős volt arra, hogy a megszabadítás hatalmas munkáját Mózes által elvégeztelhesse velök. Ő mint hatalmas lény a nép között volt, annak látni és közel érezni kellett őt. Ilyen hely lehetett a Sinai hegy, melyet a hagyomány azzal a magasztos ideával koronázott meg, hogy Jahveh ott megjelent és kiadta Mózesnek a törvényt. Jahveh viharban, esőben és zivatarban jelent meg nekik a hegyen és ők látták és megértették Jahveht.

A menydörgés az ő szava volt és pedig az a szó, a mely megszabadította őket a fogságból. — Nekik ennél több nem kellett, ők megelégedtek azzal, hogy Jahveh személyesen érdeklődött irántuk, s ha szükség volt, segítette. Jahveh eleinte a hadak istene volt Izrael előtt, a mint maga a név Izrael, mely azt jelenti, „Isten harczol“, mutatja. Ezek után azt is lehet következtetnünk, hogy az ő hébereknek, valamint rendezett társadalmi életük nem volt, úgy nem voltak törvényeik sem.

Egy felette érdekes fogalom fejlődött ki Jahvehnek népéhez való eme viszonyából, az t. i., hogy ő az egész nemzetnek az Istene, s mindenféle áldozat, a melyet végeztek, az egész nemzetre vonatkozott és ama nagy esemény emlékezete okáért tétetett, hogy a Jahveh kiszabadította őket a fogság országából és adta nekik e tejjel és mézzel folyó tartományt. E gazdag tartományba település már csakhamar megváltoztatja a Jahveh személyiségét. A vándorlás megszünt. A jó föld gazdagon fizetett, ha mivelték. Minden jó a földből

származott és mindent Jahvehnek lehetett köszönni. Mi következik ebből? Az, hogy Jahvehnek olyannal kell kedveskedni (olyanból kell áldozni,) a mit ő kedvel.

Szükségesnek tartom itt kiemelni azt, hogy Kanaan meghódítása nem történt, mert nem is történhetett, oly gyorsan, a mint Jerikó falainak leomlása. A héberek sokkal kevesebben voltak és sokkal szokatlanabbak a rendes csatározáshoz, hogysesem egy oly hatalmas törzsek által elfoglalt országot, mint a hytheusok, amoreusok, filisteusok, s még négy, vagy öt más törzs valának, egyszerre meghódíthattak volna. De figyelembe veendő még az is, hogy egy vándorláshoz szokott nép nem olyan könnyen telepedik meg, s nem olyan könnyen bizza magát egy darabka földre, akkor, mikor hazája lehet széles e világ. Kétséget nem szenved, hogy a héberek némely törzsei egészen a királyok koráig csak hegyi lakók és pásztorok voltak. A rendesen megtelepült törzsek helyzete sem lehetett olyan független, a mint azt a biblia némely helyei után hinni lehetne, mert a belakó és külső idegen törzsektől folytonosan zaklattattak.

És ha társadalmi s politikai tekintetben nem tudták megőrizni önállóságukat, annál kevésbé tudták vallási szempontból. A fennebb jelzett módosulása a Jahveh-cultusnak nem jelent egyenes haladást, sőt ellenkezőleg azt jelenti, hogy a kanaaniaknak felette nagy befolyásuk volt rájuk vallásos nézeteiket illetőleg is. A Jahveh tisztelete különben sem levén olyan önként következő dolog náluk, hanem inkább a körülmények követelménye (legalább is a nagy tömegnél) azonnal a kanaáni isteneknek adott tisztelettel kezdenek neki adózni és nemcsak, hanem a tisztelet módjával együtt a tisztelet tárgyát is megváltoztatják s a Jahveh-ből Baal lesz. A kanaaniak szent helyei előttük is szent helyekké válnak s a héberek őszi ünnepe az ugynevezett sátoros ünnep, nagyon szorosán emlékeztet a kanaáni szüreti ünnepre. Egész Kanaán földé el volt árasztva olyan helyekkel, a hol a Baaloknak, illetőleg Jahvehnek áldoztak. És a szent helyek e szándékos szaporításában egy érdekes magyarázata rejlik a héberek vallásos fogalmának, az, hogy a héber a maga istenét soha sem vélte megközelíthetőnek egyebütt, mint valamely szent kőnél, szent fánál, vagy szent helynél. Jahveh csak ott volt jelen, s ott fogadta el az áldozatot, a mely mindig csak tényleges hozomány lehetett. Azonban, midőn e tiszteletet annyi helyen, sőt még midőn a Baalok, Asherák neve alatt adták is meg, úgy vélték, hogy mindig az igaz Jahveht tisztelik, hasonlóan ama keresztényekhez, a kik a Mária képeinek közönségénél közönségesebb példányait bírják s éppen úgy

tisztelik, mintha az az eredeti élő Mária volna.⁶⁾ Jahvehnek a hasonlatára képeket csináltak, s az aranyborju épen a Jahveh személyesítője volt. Elannyira, hogy Hoseas méltán mondhatá, hogy a héberek eltértek Jahvehtől és idegen isteneket imádtak.

A vallásos fogalmaknak és gyakorlatoknak emez elselejtesedése azt vonta magával, hogy a héberek nemzeti érzülete is megcsökkenjen és kihaljon. És ez csakugyan meg is történt volna, ha körülményeik veszélyessége meg nem küldi a szabadítót. És úgy lett, az ellenségek újból meg újból rájuk rontottak s védelemre kellett szállaniok. A védelemért Jahvehhez fordultak, és ő segítségükre jött, „s a hegyek megindultak előtte, és az ég is csepegett.“ Ez által Jahveh kimagaslott a Baalok felett, újból nemzeti jelleget öltött magára, de mivel a hadak istene csak a háboru alkalmával kellett, hogy megjelenjen, s mivel a béke idején újból máshoz fordultak volna, szükség volt, hogy a Jahveh személye minden tekintetben kiváljék és felülemelkedjék a többiekén; és ez valóban megtörtént, mivel a Baaloknak semmi jellegök nem volt, Jahveh pedig az ő népének volt istene, ki őket kiszabadította a szolgaságból. Ime az Istennek egyik szép attribútuma: a szabadság. A második a törvény, igazság és erkölcsi rend. Jahveh szabott törvényt, ő szolgáltatja az igazságot és a mózesi tiz szó (tiz parancsolat) szerint megköveteli az erkölcsi tisztaságot, a személy és vagyon biztonságát.

E fogalmakban már haladás látszik a régiek felett. Nem elég, hogy csupán cselekedni tudjon Jahveh, hanem szükség, hogy legyen egyéni, önmagában való bece is; nem elég, hogy csak a mai szükségben tudjon segíteni, hanem szükség, hogy oly tettei és rendeletei legyenek, a melyeknek teljesítése által az egyesek és így nemzete jövője is biztosítva lehessen. A héber nép végül e magaslatra is feljutott. És e diadalnak is főleg a körülmények lettek a szülői. Újabb tömörülés kívántatott az ellenség legyőzése végett. Maga Jahveh jelöltet ki egy szabadítót Saulban Sámuel által. Saul elesett ugyan, de a nemzet szabadsága és egysége el volt érve. E diadal a nemzeti Isten diadala volt.

Midőn Jahveh, mint kiválóan nemzeti Isten, ilyen jellemvonásokat kapott, nem kapta meg egyszersmind az egyedülvalóság, az egyetlenség jelzőjét. Nem, mert habár Izrael őt tartotta is a legfőbbnek magára nézve, de elismerte, hogy az Ammonitáknak Milcom, a Moabitáknak Chemohs éppen oly természetfeletti isteneik. És az is figyelemreméltó, hogy ez isteneknek is olyan dolgok tulajdonittat-

⁶⁾ Smith Jewish Church. Lect. VIII.

tak éppen, mint Jahveh-nek. Maga a theocratia fogalma sem tisztán héber eredetű. A szomszéd népekét, így p. o. az Ammonitákét, kiknek istene Milcom (v. Melek = király), szintén theocratának lehet tekinteni.

A királyok kora lejár, beáll a szakadás, elhangzanak Ilyés hatalmas szavai, és a Jahveh iránti fogalom még mind nincsen megtisztulva. Ez a próféták korának hagyatott fenn. Ámos Jahveh-t a világ teremtőjének és urának tartja, „a ki kihozta az izraelitákat Egyiptom földéből, éppen mint a filiszteusokat Kaftorból és a siriabelieket Sirból.“ (Ámos 9. 7.) Jahveh a szeretet, a ki így szól Hoseással: „Az én népem megátalkodott a tőlem való elszakadásban, nagy fennszóval hívják őtet, de senki sem indul meg. Miképpen cselekedjem veled Ephraim, és miképen adjalak kézbe Izrael?..... Nem cselekszem az én haragom búsulása szerint; nem térek Efraimnak elvesztésére, mert Isten vagyok és nem ember, azért vagyok közötted és nem megyek haraggal a városba.“ (Hos. 117—9.) Vagy még ha tovább, a legmagasabban lengő, a legszellemibb prófétához, Ezsaiáshoz jutunk, akkor azt halljuk ajkairól:

Szent, szent, szent a seregek Jahvehje,
Teljes a föld az ő dicsőségével! . . .

BOROS GYÖRGY.